

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سخنی در آغاز

گزارشی از فعالیتهای مؤسسه تحقیقاتی
و تعلیماتی امام صادق - علیه السلام -

در شماره پیش، بخش تعلیماتی مؤسسه امام
صادق - علیه السلام - را به طور اجمال معرفی
کردیم و اینک به معرفی بخش تحقیقاتی مؤسسه
می پردازیم:

یکی از کارهای تحقیقی این مؤسسه، تدوین
تاریخ طبقات فقهاء است که توسط جمعی از
محققان به صورت گروهی انجام می گیرد. مقاله
زیرا اعضاء گروه، در جهت معرفی کار خود
دراختیار نشریه کلام گذاشته است که می خوانید:

طبقات فقهاء و تاریخ فقه

فقه شیعه که دایره محدودی از آن را می توان بنام
«سیستم حقوقی مکتب تشیع» نامید، علمی است که در طول
قرون متمادی، به صورتی پیوسته در حال تطور و تکامل بوده
ومی باشد، علمی که به خاطر ارتباط مستقیم با قرآن و سنت
پیامبر ﷺ و اهل بیت - علیهم السلام - از شرافتی ویژه برخوردار
و باعث حل معضلات فردی و اجتماعی بشریت است، دانشی
که بی شك دارای سرمنشأی اصیل همراه با تاریخی روشن
و مبانی منطقی همچنان به پیش می تازد تا سعادت بشری را
در هر عصر و دوران همگام باشد.

این دانش، با توجه به جذآیبت خاص خود و با توجه به
اوضاع و شرائط هر عصر، شخصیتهای مستعدی را به خود
شیفته و بدین وسیله خود را در زمانهای متفاوت، تجدید

سازمان و تکمیل کرده است.

فقیهان و حاملان دانش فقه، در هر زمان،
شخصیتهایی هستند که با ذوق سرشار توانسته اند از رکود و افول
چنین دانشی پیشگیری نموده و پیوستگی این علم را تا زمان
شارع مقدس تداوم بخشند.

در این راستا، «بخش تحقیقاتی مؤسسه امام صادق -
علیه السلام -» تصمیم گرفت تا با همکاری و همیاری تنی چند
از فضلاء حوزه علمیه قم و تحت اشراف مستقیم حضرت
آیة الله سبحانی - مد ظله العالی - دست به شناسایی فقیهان
و تدوین «طبقات فقهاء الإسلام» بزند که بحمد الله بابرنامه
ریزی و تهیه منابع و مصادر اولیه، در سال ۱۳۶۸ شمسی آغاز
به کار کرد.

ضرورتی که این دوستان پژوهشگر را موجب تجمع
گردید، باعث شد تا برادران محترم با علاقه و پشتکار جدی،
این پژوهش تحقیقاتی را تعقیب کرده و با هماهنگی خاصی کار
را به پیش ببرند. زیرا با تدوین «طبقات الفقهاء» که متشکل از
فقهاء تمام مذاهب اسلامی باشد.

اولاً: پیوستگی فقه در طول تاریخ به صورتی ملموس،
واضح و آشکار می گردد.

ثانیاً: موجب می گردد تا فقهاء مذهب شیعه
- قدس الله اسرارهم - همراه با فقاہت مستمر آن بر تمام فرق
اسلامی عرضه و معرفی گردند.

ثالثاً: بسیاری از متفقهان که در کتابهای مختلف
تراجم و تذکره نویسی به عنوان فقیه معرفی شده اند، تصفیه
گردیده و شخصیتهای برآزنده فقهی معرفی شوند.

رابعاً: برای گام بعدی که بررسی تاریخ و کیفیت تطور
احکام فقهی است، بسیار مؤثر، بلکه جزء مقدمات لازم کار
می باشد.

در هر صورت، کار محققین با شناسایی فقهاء بزرگ
در زمان صحابه و نیز به دست آوردن ملاك فقاہت در آن زمان
آغاز شد؛ بدیهی است دانشی که ملاك فقاہت در عهد صحابه
بوده است بسیار سهل الوصول تر و محدودتر از فقاہت در
عصرهای بعدی است.

در عهد پیامبر ﷺ و صحابه ایشان، تمام توجه مسلمین
به تعلیم و تعلم قرآن و مخصوصاً قرائت آن بود، بنابراین،
فقاہت به معنای خاص آن کمتر مورد التفات و توجه قرار

کسانی همچون «سربین ارطاة» که از طرف معاویه با علی - علیه السلام - به مبارزه برخاست و در يك مرحله، سی هزار مسلمان پیرو علی - علیه السلام - را قتل عام کرد، به عنوان مجتهد معرفی شده اند.

به همین جهت، محققان در صدد بر آمدند تا فقهای از صحابه که به راستی دارای دانش فقهت بوده اند، شناسایی و ترجمه نمایند.

۲- شناسایی و استخراج و تنظیم اسامی فقهاء تابعی و سپس ترجمه هریک بامراجعه به مصادر متنوع واصل اسلامی. شناسایی فقیهان تابعی هرچند آسانتر از شناسایی فقهاء صحابی می باشد، چرا که اولاً: معیار فقهت - به معنای خاص آن - در زمان «تابعین» روشن تر از معیار فقهت در زمان صحابه می باشد و ثانیاً: جنبه های سیاسی که در زمان صحابه موجب گردید تا بسیاری از غیر فقیهان به عنوان فقیه معرفی شوند در زمان تابعان کمتر به چشم می خورد.

اما تحقیق در این عهد مشکلترا از تحقیق در عهد صحابه است، زیرا با حدوث افتراق درامت اسلامی، حب و بغضها موجب گردید تا بسیاری از اشخاص بزرگ در لابلای صفحات تاریخ و تذکره نویسان گمنام بمانند و در عوض، بسیاری از افراد غیر لایق، باعناوینی جعلی، بزرگ و نامور معرفی گردند.

در اینجا مناسب است شمه ای از طبقه بندی اصحاب تراجم را در ارتباط با فقهاء تابعی بیان کنیم:

«ابن حزم اندلسی» - در گذشته به سال ۴۵۶ هجری قمری - و «ابو اسحاق شیرازی» - در گذشته به سال ۴۷۶ هجری قمری - فقهای تابعی را از دیدگاه موطنشان تقسیم بندی و ذکر نموده اند.

اما از آنجا که «ابو اسحاق شیرازی» در این زمینه از خود تألیفی دقیقتر به یادگار گذاشته است ما تقسیم بندی وی را مد نظر قرار داده و نام برخی از فقهاء تابعی را که وی بحسب شهرها ذکر کرده است، می نویسیم:

فقیهان تابعی در مدینه (فقهاء سبعة):

۱- عروة بن زبیر بن عوام اسدی (۲۶-۷۴ قمری).

۲- سعید بن مسیب بن حزن (۱۵-۹۱ قمری).

۳- ابوبکر بن عبدالرحمان بن حارث (?-۹۴ قمری).

می گرفت و در ابعاد علمی، افتخار از آن کسی بود که عنوان «قاری» را با خود داشته باشد.

ولی در زمانهای بعد از صحابه که مسلمین بیش از گذشته سنت و عقل را مورد استناد قرار دادند، دانش فقهت از لحاظ کمی و کیفی گسترش یافت و عده بیشتری را به خود جذب کرد.

عهد تابعان که بلا فاصله بعد از انقراض عهد صحابه، آغاز می شود دوران شروع رشد فقهت به حساب می آید.

سیر رشد فقهت بعد از زمان تابعان به مرحله اعلای خود رسید تا جایی که فرهنگ غنی فقهت تشیع با فروغ ولایت و خورشید علم امام باقر - علیه السلام - و امام صادق - علیه السلام - توانست خود را به صورتی کامل جلوه گر نماید.

در همین زمان، اهل سنت نیز توانستند عده بیشتری از فقهای دانشور را به جامعه اسلامی عرضه بدارند.

به هرحال گروه پژوهشگر، کار خود را بر سه پایه استوار ساخت:

۱- شناسایی، استخراج و تنظیم فقهاء صحابه و سپس ترجمه هریک بامراجعه به منابع متعدد واصل اسلامی. لازم به تذکر است که:

الف- تنها فقهای از صحابه انتخاب گردیدند که بعد از رحلت رسول گرامی اسلام ﷺ همچنان دارای مرجعیت علمی بودند، بنابراین از ذکر فقهای که در زمان رسول الله ﷺ در گذشتند، احتراز گردیده است.

ب- هرچند در تعریف صحابه، اختلافاتی دیده می شود و بر همین اساس از تعداد صحابیون کاسته و یا بر آن افزوده می گردد، اما منظور از صحابی در اینجا تنها کسانی هستند که در حال اسلام، پیامبر ﷺ را درک کرده و روایتی را به طور مستقیم از حضرتش به ثبت رسانیده باشند.

ج- از آنجا که از برخی از صحابه، خطاها و لغزشهای کوچک و بزرگی به ثبت رسیده است و از طرفی برخی از فرق اسلامی در صدد تنزیه تمامی اصحاب می باشند، بنابراین، برای توجیه عمل چنین صحابی، آنان را مجتهد و صاحب نظر در مسائل اسلامی می دانند و خطاها و لغزشهای آنان را براساس اجتهاد، معرفی می کنند تا بتوانند تر مصونیت صحابه از خطا را و در نتیجه مکتب و مذهب خود را که به طور مستقیم وابسته به این تر است، توجیه نمایند. از این روا

۴- سلیمان بن یسار (۱۷- ۱۰۰ قمری).

۵- عبیدالله بن عبدالله بن عتبة بن مسعود هندلی

(؟- ۹۸ قمری).

۶- خارجه بن زید بن ثابت انصاری (۳۰- ۱۰۰ قمری).

۷- قاسم بن محمد بن ابی بکر (۳۲- ۱۰۲ قمری).

فقیهان تابعی در مکه:

۱- مجاهد بن جبر (؟- ۱۰۰ ق).

۲- عکرمه مولی ابن عباس (؟- ۱۰۵ ق).

۳- عطاء بن ابی رباح (؟- ۱۱۴ ق).

۴- عبدالله بن ابی مُلیکه (؟- ۱۱۹ ق).

۵- عمرو بن دینار (؟- ۱۲۶ ق).

فقیهان تابعی در یمن:

۱- طاووس بن کیسان یمانی (م: ۱۰۶ ق).

۲- وهب بن مُنبه (م: ۱۱۰ ق).

۳- عطاء بن مرکبوذ.

۴- شراحیل بن شرحبیل صنعانی یا شراحیل بن کلیب

بن اُده الصنعانی (م: بعد از ۱۰۰ ق).

۵- حنّس بن عبدالله صنعانی (م: ۱۰۰ ق).

فقیهان تابعی در شام و جزیره:

۱- ابودریس عائد بن عبدالله خولانی (م: ۸۰ ق).

۲- شهر بن حوشب (م: ۱۱۲ ق).

فقیهان تابعی در مصر:

۱- عبدالرحمان بن عسیله صنابحی.

۲- عبدالله بن مالک الجیشانی.

فقیهان تابعی در کوفه:

۱- علقمة بن قیس بن عبدالله (م: ۶۲ ق).

۲- مسروق بن اجدع (م: ۶۳ ق).

۳- عبیده بن عمرو سلمانی (م: ۷۲ ق).

۴- اسود بن یزید بن قیس نخعی (م: ۷۵ ق).

۵- شریح بن حارث قاضی (م: ۸۰ ق).

۶- حارث بن اعور.

فقیهان تابعی در بصره:

۱- جابر بن یزید ازدی (م: ۱۰۳ ق).

۲- رفیع بن مهران (م: ۱۰۶ ق).

۳- عبدالله بن زید (م: ۱۰۶ ق).

۴- محمد بن سیرین (م: ۱۱۰ ق).

۵- حسن بن ابوحسن بصری (م: ۱۱۰ ق).

۶- مسلم بن یسار.

۷- حمید بن عبدالرحمان حمیری.

بی گمان عدّه بیشتری از فقهاء تابعی در این مراکز

اسلامی می زیسته اند که ماسعی کردیم فقط نام نامورانی از طبقه اول فقهاء تابعی در این مراکز را رقم کنیم، هرچند از برخی از این فقهاء، فقهی به دست ما نرسیده است اما بنا بر گفته وشهادت ابو اسحاق شیرازی و برخی دیگر، می توان این اشخاص را به عنوان فقیه یاد نمود.

۳- شناسائی واستخراج و تنظیم اسامی فقهایی که بعد

از عهد «تابعین» به عنوان مرجعیت علمی و فقهی مطرح گردیده و تهیه ترجمه ای مستند برای هریک از آنان.

لازم به توضیح است که اسامی فقهاء شیعه به صورتی

مستقل گرد آوری و تنظیم گردیده است و امید است با فضل پروردگار و عنایت اهل بیت - علیهم السلام - با پرداختی نیکو همراه با معرفی فقهاء اهل سنت در معرض استفاده اهل فن قرار گیرد یکی از تفاوتهای اساسی اجتهاد وفقه اهل سنت با اجتهاد وفقهات شیعه چنین است که اهل سنت تا اواسط قرن هفتم دارای اجتهادی باز و پویا بوده واز آن تاریخ به بعد موظف به اجتهاد در مذاهبی که بزرگانشان تأسیس کرده اند، می باشند، اما فقاهت شیعه در هیچ زمان پویایی و افتتاح خود را از دست نداده و در عین عدم تبعید به نظریات بزرگان فقهی خود، احترام آنان را محفوظ می دارد.

بر همین اساس، گروه تحقیق برآن شد تا تمامی فقههای جهان تشیع را تا عصر حاضر شناسایی و ترجمه نماید و فقههای اهل سنت را فقط تا پایان قرن هفتم گرد آوری و در معرض ترجمه نگاری قرار دهد.

برای تبیین این کلام، مناسب است سخن دوتن از

بزرگان اهل سنت را متذکر گردیم:

«مقریزی» - در گذشته به سال ۸۴۵ قمری

- می نویسد:

« فلما كانت سلطنة الملك الظاهر بيبرس النبيد

قداری، ولی بمصر والقاهرة اربعة قضاة و هم شافعی و مالکی و حنفی و حنبلی فاستمر ذلك من سنة ۶۶۵ حتى لم يبق في مجموع امصار الإسلام مذهب يعرف من مذاهب اهل الإسلام

بعد از عهد تابعیون و تهیه و تنظیم ترجمه ای جامع و موجز و مستقل برای هر یک از آنان .

د : شناسایی بیش از ۷۰۰ نفر از فقهاء شیعه از زمان بعد از عهد تابعیون تا پایان قرن ششم هجری و تهیه و تدوین ترجمه ای موجز برای عده زیادی از ایشان .

قابل ذکر است که سعی و کوشش برادران محقق براین استوار گردید که حتی المقدور مصادر و منابع ترجمه ها، از کتب قدیمی و اصیل انتخاب گردد . در این راستا بیش از ۱۲۰ عنوان تألیف، تهیه و در دسترس پژوهشگران قرار گرفت .

در ذیل هر ترجمه، مصادر و مراجع، به ترتیب تاریخ وفات مؤلف هر کدام، تنظیم و مکتوب گردید .

رؤوس و اهم مطالبی که در ترجمه ها مورد استفاده قرار گرفته است، از این قرار است :

اسم، کنیه، لقب، نام پدران، نام قبیله، تعیین صحابی یا تابعی و یا غیر آنها؛ در صورت صحابی بودن، تعیین مهاجر یا انصاری بودن، نام موطن، محل تحصیل و تدریس و حوزه های تعلیماتی ایشان، سال تولد، سال وفات، مدت عمر، موقعیت سیاسی اجتماعی و علمی، نام استادان و شاگردان، وثاقت و عدم وثاقت، مذهب اصولی ایشان، مذهب فقهی ایشان، تألیفات فقهی ایشان، نوادر فقهی و بالأخره فرازهای حساس در زندگی هر یک از آنان .

در خاتمه نام فضلاء و محققینی را که در این بخش اشتغال دارند متذکر می گردیم :

حجج اسلام آقایان : حاج سید محمد حسین مدرسی یزدی، محمد کاظم حکیم زاده، سید احمد فاضلی، یحیی صادقی، قاسم شیرزاد، و سید محمد کاظم مدرسی یزدی .

امید است خداوند عنایات بیش از پیش خودش را شامل رهروان راه حقیقت قرار دهد و این اثر کوچک را در راه اعتلای مذهب شیعه اثنی عشری قبول فرماید .

سید محمد کاظم مدرسی

۱۹/۱۰/۱۵۱۳۷۱ رجب المرجب ۱۴۱۳

پاورقیها:

(۱) الخُطط المقریزیه ج ۲ ص ۳۴۴ .

(۲) الحوادث الجامعة ص ۲۱۶ .

سوی هذه المذاهب الاربعة . . . وعودی من تذهب بغيرها و انكر عليه ولم يول قاض ولا قبلت شهادة احد مالم يكن مقلداً لاحد هذه المذاهب وافتی فقهاء هم في هذه الامصار في طول هذه المدة بوجوب اتباع هذه المذاهب و تحريم ماعداها والعمل على هذا الى اليوم» (۱) .

« عبدالرزاق بن احمد» معروف به « ابن فوطی» (در گذشته به سال ۷۲۳) در کتاب خود آنجا که حوادث سال ۶۴۵ را در ارتباط با مدرسه « مستنصریه» برمی شمرد بوضوح انسداد باب علم را در مکتب تسنن از آن تاریخ به بعد و با اعمال قدرت « مستعصم» خلیفه وقت یاد می کند .

وی می نویسد: « فقهدم الخلیفة (المستعصم) بان يلزموا المدرسين بذكر كلام المشايخ و احترامهم فالزموا بذلك فاجابوه جميعاً بالسمع و الطاعة» (۲) .

هر چند ممکن است نوادری از دانشیان فقه اهل سنت به خود جرات داده و گاهگاهی اجتهاد خود را از دایره مذاهب رسمی اربعه خارج برده باشند؛ چون ابن تیمیه (در گذشته به سال ۷۲۸) و ابن القیم (م: ۷۵۱) . در اینجا نیز مناسب است گفته شود که از اواخر عهد تابعان، فقه اهل سنت دارای مذاهبی گردید که بسیاری از آنها بعد از مدت زمانی به ورطه فراموشی و انقراض گراییدند .

از جمله مذاهبی را که می توان به عنوان مذاهب متروک نام برد، مذهب زیر است :

مذهب « سفیان بن سعید ثوری» (۹۷ - ۱۶۱ق)؛

مذهب « حسن بن یسار بصری» (۲۱ - ۱۱۰ق)؛

مذهب « عبدالرحمان بن عمرو اورزعی» (۸۸ - ۱۵۷ق)؛

مذهب « ابراهیم بن خالد کلبی» (متوفی سنه ۲۴۶ق)؛

مذهب « داود بن علی اصفهانی ظاهری» (۲۰۱ - ۲۷۰ق) .

مذهب « محمد بن جریر طبری» (۲۲۴ - ۳۱۰ق)؛

نتیجه تلاشهای برادران محقق، در این مؤسسه عبارت است از:

الف : شناسایی تعداد ۶۰ نفر از فقهاء صحابه و تهیه و تدوین ترجمه ای کامل و موجز برای هر یک از آنان .

ب : شناسایی تعداد ۱۲۰ نفر از فقهاء تابعی و تهیه و تدوین ترجمه ای جامع و موجز برای هر یک از آنان :

ج : شناسایی بیش از ۱۴۵۰ نفر از فقهاء اهل سنت